

Т. Я. Старасценка

ДЫЯЛАГІЗАЦЫЯ БЕЛАРУСКАГА АЎКТАРЫЯЛЬНАГА НАРАТЫВУ ПАЧАТКУ XX СТАГОДДЗЯ

В статье рассматривается экспликация коммуникативной модели «персонаж – персонаж» на основе творчества классиков белорусской прозы начала XX века. Отмечается особенность имплицитной диалогизации, которая отличается от традиционных реплик диалога, основываясь на модальности точек зрения субъектов аукториального нарратива. Анализируются языковые репрезентанты сопоставления и противопоставления персонажных точек зрения, в результате чего возникает динамика прозаического текста. Также характеризуются дистантно размещенные фрагменты разных тематических линий, связанные с изменением точки зрения одного персонажа, что позволяет включить в коммуникативную модель и динамику векторной направленности от прошлого к настоящему внутреннего мира героя.

Спецыфіка даследавання *аўктарыяльнага наратыву* патрабуе асэнсавання ўнутранай дыялагізацыі, паколькі ў знешне аб'ектыўным апаведзе актуалізуюцца пункты гледжання персанажаў, што ўплывае на кампазіцыйную структуру твора і робіць яго тэматычна шматпланавым. У выніку ўзнікае камунікатыўная мадэль (КМ) «персанаж – персанаж», якая дазваляе асэнсаваць ідыястыль пісьменніка на аснове дынамічнага разгортвання разнастайных мадальных планаў. Таму мэтай артыкула з'яўляецца аналіз эксплікантаў удзельнікаў мастацкай камунікацыі – герояў твораў беларускіх класікаў пачатку XX стагоддзя Кузьмы Чорнага, М. Гарэцкага і М. Зарэцкага.

КМ «персанаж – персанаж» будзе разглядацца намі не ў традыцыйным тыпе суб'ектывацыі – простым маўленні, якое дазваляе лексіка-граматычна, стылістычна і графічна супрацьпаставіць апавед і экспліцытны дыялог. Нас у першую чаргу цікавяць імпліцытныя формы дыялагізацыі на фоне наратарскага апаведу, звязаныя з «тэкставай мадальнасцю» (тэрмін І. Р. Гальперына [1, с. 113–123] – важным аксіялагічным кампанентам тэксту, аб'яднаннем яго ў структурна-сэнсавае адзінства. Мадальнасць як суб'ектыўна-ацэнная характарыстыка ўключае пункт гледжання – вызначальнік дынамічнай каму-

нікатыўнай арганізацыі тэксту, карэктнае вывучэнне якога магчыма пры антрапацэнтрычным падыходзе. Яго зместам з'яўляецца «разуменне свету ў сувязі з уключанасцю ў яго чалавека як свядома-дзеяснага фактара» [2, с. 10]. З дапамогай катэгорыі пункту гледжання можна даследаваць працэсы суб'ектывацыі на ўзроўні імпліцытнага дыялогу персанажаў. Таму мадальны план праявітнага дыскурсу мае асаблівае значэнне ў рэалізацыі эфектыўнага ўзаемадзеяння ўдзельнікаў мастацкай камунікацыі. Мяркуем, што персанажныя пункты гледжання могуць супастаўляцца і супрацьпастаўляцца – узнікае дынаміка праявітнага тэксту. Для дыскурсаў Кузьмы Чорнага і М. Зарэцкага характэрны абодва працэсы, тады як М. Гарэцкі пераважна супрацьпастаўляе герояў.

Можна пагадзіцца з меркаваннем, што аўтарскія ацэнкі, эмацыянальны настрой персанажаў пры ўзаемадзеянні ў маўленчым эпізодзе ствараюць эматыўную глыбіню тэксту [3, с. 83], прымаючы пад увагу паняцце эматыўнасці як лінгвістычнага карэлята псіхалагічнай катэгорыі эмацыянальнасці. Такой думкі прытрымліваюцца даследчыкі мовы мастацкага твора [4, с. 71; 5, с. 128; 6; 7, с. 4]. Так, у М. Зарэцкага КМ «Арына – Мікіта» («Ноччу»), разгортваючыся ў супастаўляльным плане ўнутранага стану праз выяўленчы кампазіцыйны прыём, актуалізуе эксплікатары рэальнага і ірэальнага стану Арыны. Прошлы час апавядальніка саступае месца прэзэнсным формам трывожнага прадчування смерці каханага мужа са значнай шчыльнасцю дзеяння. Сема трывогі становіцца вызначальнай і ў перцэптуальным хранатопе сну Арыны. Хранатоп як «істотная ўзаемасувязь часавых і прасторавых адносін, па-мастацку асвоеных у літаратуры» [8, с. 9], вызначае персанажныя перспектывы твора. Паняцце перцэптуальнага хранатопу разглядае Г. Н. Мухарлямава, характарызуючы яго як суб'ектыўны час і прастору, залежны ад псіхалагічных працэсаў персанажа, яго знешняга і ўнутранага вопыту [9, с. 15]. Час і прастора, з'яўляючыся ўніверсальнымі функцыянальна-семантычнымі і стылістычнымі катэгорыямі, адыгрываюць важную ролю ў арганізацыі маўленчай структуры як усяго твора, так і тэматычных ліній (ТЛ) герояў у прыватнасці. Фундаментальны характар катэгорый часу і прасторы для мастацкага тэксту адзначае Л. В. Гайваронская, аддаючы першасную ролю ідэі часу ў сюжэтным руху і прасторавых метамарфозах [10, с. 4]. Актуальнасць мастацкага часу разглядаецца і ў іншых філалагічных даследаваннях [11; 12]. Свет персанажа можна вызначыць як кантынуум падзей у прасторавым і часавым вымярэнні, прычым, акрамя знешняй прасторы, даследчыкі вылучаюць яшчэ істотную для мастацкага дыскурсу ментальную прастору [13, с. 27; 14, с. 16], рэканструкцыю якой звязваюць з псіхалогіяй асобы [15, с. 20]. На думку Н. К. Шутой, прыныцп адзінства мастацкай прасторы і часу знаходзіцца ў цеснай сувязі з суб'ектам [16, с. 15]. Сон Арыны працягвае яе стан у рэальнасці, а кантамінацыя розных тэмпаральных формаў сну ўзмацняе экспрэсію болю і распачы: *насоўвалася і пагражала; пад'едзе – і зноў нейкай сілай аднясецца далёка назад; страшэнная здань стаіць на дарозе, расставіўшы рукі, і смяецца*. Імперфектныя значэнні

прэдыкатаў ТЛ Мікіты эксплікуюць сему жаху, сінанімічную семе ўнутранага стану яго жонкі Арыны: *бегаў шалёны вецер, тармашыў, тузаў і рваў пышныя галіны*.

Супрацьпастаўленне персанажаў М. Зарэцкага адбываецца на аснове іх пунктаў гледжання на пэўнае пытанне. Думкі-мары Жвіроўскага-сына («Двое») рэпрэзентуюцца праз безасабовы дзеяслоў *хочацца*, які выражае аб'ектыўна-мадальнае значэнне пажаданаасці з семай асабістых адносін да падзей. Граматычны ўзровень актуалізацыі мадальнасці ТЛ героя, вербалізаванага ў пасіўных канструкцыях з давальным суб'екта, садзейнічае адлюстраванню ўнутранай сутнасці: Жвіроўскі-сын – гэта ўвасабленне прыгнечанасці з боку катэгарычнага і жорсткага бацькі. Моўная пасівізацыя персанажа сведчыць пра яго знешні прыгнёт, але духоўная сутнасць пратэстуе праз ускосны лад са значэннем умоўнага жаданага: *Хочацца ж і яму гэтага звону вясёлага. Хочацца ж і яму хоць трошачку смеху, хоць трошачкі песень*. Думкі-мары Жвіроўскага-сына кантрастуюць з думкамі Жвіроўскага-бацькі, які баяўся перамен: *... жорсткая думка душыла нутро сваёй цвёрдай, халоднай няўхільнасцю* – ментальны суб'ект-увасабленне з акцыянальным прэдыкатам авалодвае свядомасцю героя, што вызначае яго як асобу, пазбаўленую гнуткасці мыслення. Аб'яднаная семай 'роднасць', персанажы рэзка супрацьпастаўляюцца ў інтраспектыўным плане.

Супрацьпастаўленне персанажаў характэрна для ідыястылю М. Гарэцкага («Сасна», «У чым яго крыўда?»). Мадэль «бацька – Васіль» («Сасна») выяўляе кантраснае светаадчуванне герояў: пункт гледжання Васіля з семай 'спачуванне', эксплікаваны ацэначнымі азначэннямі *бедны* (немец), *бядуцае* (жыццё), рэзка супрацьпастаўлены пункту гледжання бацькі з семай 'нянавісць' у асабовай канструкцыі з пасіўным суб'ектам, які актуалізуе ачарсцвела-статычны духоўны свет, не здольны да перамен і ўзвышэння (*знялюбела яму дзеўка за гэтую нямецкую пачцівасць*), і ў агульнаадмоўных безасабовых сказах: *Але старому не спадабалася, што з немкаю; ...бацьку страшэнна не падабалася, што немцы ў гэтай-то бядзе не думаюць яму карыцца...*

Псіхалагізм прозы Кузьмы Чорнага садзейнічае як супастаўленню, так і супрацьпастаўленню пунктаў гледжання персанажаў. Пархвен Катлубовіч і Марыля («Вялікае сэрца»), звязаныя семай фізічнай роднасці (бацька і дачка), аб'ядноўваюцца і духоўна праз нясцерпны боль пакуты ад ваенных страт. Безасабовыя канструкцыі ТЛ Марылі і Пархвена актуалізуюць узрушаны псіхалагічны стан, які поўнаасцю авалодвае асобай: *яшчэ не было ў яго такога вялікага смутку нават тады, калі ён пакідаў родную хату; ... быццам бы толькі цяпер дайшло да яе свядомасці, што страчана навек самае важнае і дарагое...*. Мадэлі «Андрэй – Нонна» («Пачуцці»), «Павел – Насця» («Па дарозе»), «Сафрон – Волька» («Макаркавых Волька») разгортваюцца супрацьпастаўляльна ў адносінах *сімпатыі/антыпатыі* адзін да аднаго праз асабовыя і безасабовыя сказы з пасівізацыяй суб'екта-асобы, што сведчыць пра экспрэсіўнасць пункту гледжання ў сінтаксісе эмоцый, калі, як зазначае Л. Р. Бабенка, яны становяцца актыўнай сілай [17, с. 23]. Параўнаем:

...радасна бліснула ў яго ўпэўненасць, што гэта ж яна наўмысна, каб ён ішоў за ёю (Андрэй) – ...яна раптам варожасць...адчула да Андрэя (Нонна); ...і такая глыбіня крыўды, злосці і жадання паскардзіцца некаму з'яўляецца ў Паўла (Павел) – ёй было весела ад таго, што дражнілася яна зімою каханнем з Паўлам (Насця); ...у яго з'явілася такое пачуццё, быццам яго асарамацилі... (Сафрон) – ёй было прыемна слухаць успаміны... (Волька). Модусныя дзеясловы з эксплікацыяй пазіцыі персанажа, якія З. Я. Тураева адносіць да «бліжняга локусу» (перадаюць унутраную пазіцыю суб'екта) [18, с. 112], у ТЛ Алёшы («Бяздонне») актуалізуюць сему радасці. Яна выяўляе псіхалагічны стан персанажа, здольнага пераадольваць жыццёвыя цяжкасці і верыць у свае сілы: *А на лекцыях адчуваў ён сябе проста шчаслівым тым, што кожны новы дзень прыносіць яму новую шырыню ў светапоглядзе.* Супрацьлеглая пазіцыя Андрэя Строніна вербалізуецца прыметнікам вялікі з пяратаўным адценнем у іменным прэдыкаце *У яго былі свае думкі: яны не былі настойнымі і ўпартымі, яны былі нейкімі вялікімі, сутнасць якога затым тлумачыцца разважаннем наратара праз адмоўныя канструкцыі: не прывык ён з маленства сур'ёзна думаць; не бачыў ён у жыцці ніякіх пакутных здарэнняў.* Няпэўнасць стану Строніна ўдакладняецца канкрэтным пачуццём, узмоцненым адпаведным азначэннем: *...было...такое, што прымушала яго перажываць вялікую разачараванасць ва ўсім.*

Прапануем уключыць у КМ «персанаж – персанаж» дынамічнае разгортванне пункту гледжання аднаго героя, у выніку чаго мяняецца яго духоўны свет, адносіны да жыцця і людзей. Такая дынаміка мае вектарны накірунак ад мінулага да цяперашняга. Рэтраспекцыя персанажа кантрастуе з яго сучасным станам, што эксплікуецца ў дыстантна размешчаных фрагментах розных ТЛ, звязаных са зменай пункту гледжання. Існуе меркаванне, што «ступень духоўнага развіцця чалавека супастаўляльная з яго шляхам, з пераадоленнем прасторы» [13, с. 51]. У апавяданні Кузьмы Чорнага «Па дарозе» прасторавая рэалія – дарога – выступае як спосаб раскрыцця ўнутраных рухаў душы апазіцыі *цемра/святло* з сімвалічным асэнсаваннем духоўнага адраджэння. Дынаміка дарогі ў філалагічных даследаваннях разглядаецца як унутраная логіка пабудовы самаўспрымання [19, с. 10; 20, с. 77; 21, с. 306]. Наратарскі аповед пачатку твора звужае локус зямлі з семай радасці, вербалізаванай у параўнанні і эпітэтах, да адной з яе частак – дарогі, асацыятыўна звязанай з жыццём, якая мае падзейны характар глабальнай сітуацыі. Яе рэпрэзентацыя ў згорнутым выглядзе адбываецца ўжо ў загаловку як моцнай тэкставай пазіцыі. Глабальная сітуацыя апавядання фарміруецца з макрасітуацыяй, удзельнікамі якіх з'яўляюцца розныя людзі. Сярод іх дынаміка ўнутранага «я» ад цемры да святла адбываецца толькі ў Паўла Грыбка, таму тэма дарогі ў раскрыцці яго вобраза набывае сімвалічны характар. Дарога – гэта рух, змены, што адлюстроўваецца ў кантрасных пунктах гледжання Паўла праз макрапрапазіцыі з вербалізацыяй адпаведных макрасітуацыяй. ТЛ першага пункту гледжання з семай распачы ўключае тэкставы сегмент: *І такая глы-*

біня крыўды, злосці і жадання паскардзіцца некаму з'яўляецца ў Паўла, што хочацца пакінуць гэтыя цёмныя вазы, гэтых людзей, з якімі давялося ж то неяк разам з'ехацца, калі выязджалі з вёскі ў горад. Хочацца Паўлу пайсці цёмным полем да таго месца, дзе за чорнымі дзівоснымі абрысамі нечага начнога з'яўляецца маленькая ясная лапінка, – гэта месяц, мусіць, спрабуе выбіцца з-за хмар. Робіцца там трохі святлей, вызначаюцца трохі шырокія далі, завуць яны да сябе сваім размахам і воляй, і там як бы няма нікога такога злога, гадкага. Мадальны кампанент састаўнога дзеяслоўнага выказніка хочацца выражае адносіны зместу да рэчаіснасці і праспектыўна фарміруе апазіцыю *верх/ніз*, у якой ніз, эксплікуючыся вобразамі цёмных вазоў і цёмнага поля з канатацыйнай безнадзейнасці, супрацьпастаўлены верху – месяцу са значэннем надзеі на лепшае. У ТЛ другога пункту гледжання персанажа сема радасці стварае семантычную кагезію паміж ядзернымі структурамі дзвюх макрапрапазіцый: 1) **У Паўла ж пачала вясёлай лёгкасцю напайняцца істота навалі.** Пасля ўсё зрабілася для яго слаўным, радасна захапіла імкненне. Як ехаў, дык весела ляжала над ветрам поле і некуды далёка адплылі і Алесь Мяльгун, і Насця, і Сёмка Цераховіч, і Тодар. Сплыло ўсё тое, што было на душы, як ехаў у горад; 2) **А вакол зямля, вакол людзі. І ідуць на зямлі дні і ночы. І ветры спяваюць, і сонца свеціць.** Значэнне радасці рэпрэзентуецца як у моўных адзінках з адлюстраваннем унутранага стану асобы, так і ў прэдыкатах цяперашняга пастаяннага прыроднага свету, што сведчыць пра паралелізм інтраспектыўнага і знешняга планаў. Такім чынам, з дапамогай парадыгматычнай кагезіі выяўляецца апазіцыйная дыялагізацыя кантрасных з пазіцыі дынамікі пункту гледжання персанажа тэкставых сегментаў, якія адлюстроўваюць змену думак і пачуццяў героя, паступовае адраджэнне гармоніі ўнутранага і знешняга свету. Узнікае адметны дыялог «персанаж (мінулы) – персанаж (цяперашні)», у якім камунікатыўны аспект рэалізуецца паміж супрацьлеглымі сутнасцямі адной асобы, што знаходзіць адпаведную моўную эксплікацыю.

На аснове праведзенага даследавання заключаем, што ў беларускім празаічным дыскурсе пачатку ХХ стагоддзя рэалізуецца шматмерная прастора суб'ектных перспектыв, якую мы называем камунікатыўнай. Паняцце дыскурсу абумоўлівае зварот не толькі да знешняга, але і да ўнутранага дыялогу, здольнага рэалізавацца праз КМ «персанаж – персанаж». У дыскурсах М. Зарэцкага і Кузьмы Чорнага персанажныя пункты гледжання супастаўляюцца і супрацьпастаўляюцца, у М. Гарэцкага супрацьпастаўляюцца, што эксплікуюць ацэначныя формы, трапеічныя сродкі, кантамінацыя тэмпаральных адзінак, модусныя дзеясловы, асабовыя канструкцыі з пасівізацыяй суб'екта і агульнаадмоўныя безасабовыя сказы. Для ідыястылю Кузьмы Чорнага характэрна дынаміка духоўнага стану аднаго персанажа: дыстантна размешчаныя фрагменты ТЛ кантрасных пунктаў гледжання з парадыгматычнай кагезіяй выяўляюць апазіцыйную дыялагізацыю паміж персанажам (мінулым) і персанажам (цяперашнім).

ЛІТАРАТУРА

1. *Гальперин, И. Р.* Текст как объект лингвистического исследования / И. Р. Гальперин ; отв. ред. Г. В. Степанов. – Изд. 9-е. – М. : ЛЕНАНД, 2016. – 144 с.
2. Основы современной философии : учеб. пособие / под ред. М. Н. Росенко. – Изд. 3-е, доп. – СПб. : Лань, 2001. – 384 с.
3. *Шляхов, В. И.* Текст в коммуникативном пространстве / В. И. Шляхов, Л. Н. Саакян. – М. : ЛЕНАНД, 2017. – 240 с.
4. Аспекты общей и частной лингвистической теории текста / Н. А. Слюсарева [и др.]. – М. : Наука, 1982. – 192 с.
5. *Телия, В. Н.* Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / В. Н. Телия ; отв. ред. А. А. Уфимцева. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
6. *Болотов, В. И.* Эмоциональность текста в аспектах языковой и неязыковой вариативности (основы эмотивной стилистики текста) / В. И. Болотов ; отв. ред. Д. Б. Буранов. – Ташкент : Фан, 1981. – 116 с.
7. *Пиотровская, Л. А.* Эмотивные высказывания в современном русском языке : учеб. пособие / Л. А. Пиотровская ; науч. ред. В. П. Проничев. – СПб. : Образование, 1993. – 71 с.
8. *Бахтин, М. М.* Эпос и роман / М. М. Бахтин. – СПб. : Азбука, 2000. – 304 с.
9. *Мухарлямова, Г. Н.* Художественное пространство и время в произведениях татарской прозы 20–30-х годов XX века : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.01.02 / Г. Н. Мухарлямова ; Татар. гос. гуманитар.-пед. ун-т. – Казань, 2010. – 19 с.
10. *Гайворонская, Л. В.* Семантика времен года в художественном мире А. С. Пушкина : учеб. пособие / Л. В. Гайворонская. – Воронеж : Наука-юни-пресс, 2011. – 196 с.
11. *Кушнарлова, К. В.* Час рэальны і час мастацкі ў прозе А. Казлова / К. В. Кушнарлова // Творчасць Івана Навуменкі: славянскі, еўрапейскі, сусветны кантэкст : матэрыялы рэсп. навук. канф., прысвеч. 85-годдзю І. Я. Навуменкі, Мінск, 16 лютага 2010 г. / Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі ; навук. рэд. С. С. Лаўшук. – Мінск : Права і эканоміка, 2010. – С. 265–269.
12. *Манкевіч, А. А.* Мастацкі час у апавяданнях Івана Навуменкі / А. А. Манкевіч // Творчасць Івана Навуменкі: славянскі, еўрапейскі, сусветны кантэкст : матэрыялы рэсп. навук. канф., прысвеч. 85-годдзю І. Я. Навуменкі, Мінск, 16 лютага 2010 г. / Ін-т мовы і літ. імя Якуба Коласа і Янкі Купалы НАН Беларусі ; навук. рэд. С. С. Лаўшук. – Мінск : Права і эканоміка, 2010. – С. 305–310.
13. *Ноева, С. Е.* Поэтика времени и пространства в романах И. М. Гоголева / С. Е. Ноева. – Новосибирск : Наука, 2009. – 119 с.
14. *Безукладова, И. Ю.* Эгоцентрические модели категоризации пространства в немецком языке : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.04 / И. Ю. Безукладова ; Тамб. гос. ун-т. – Тамбов, 2016. – 40 с.

15. Czerwiński, G. Po rozpadzie świata. O przestrzeni artystycznej w prozie Włodzimierza Odojewskiego / G. Czerwiński. – Gdańsk : Słowo/obraz terytoria, 2010. – 275 s.
16. Шутая, Н. К. Типология художественного времени и пространства в русском романе XVIII– XIX вв. : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.01.08 / Н. К. Шутая ; Моск. гос. ун-т. – М., 2007. – 35 с.
17. Бабенко, Л. Г. Русская эмотивная лексика как функциональная система : автореф. дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.01 / Л. Г. Бабенко ; Урал. гос. ун-т. – Свердловск, 1990. – 32 с.
18. Тураева, З. Я. Лингвистика текста и категория модальности / З. Я. Тураева // Вопр. языкознания. – 1994. – № 3. – С. 105–114.
19. Щепанская, Т. Б. Культура дороги в русской мифоритуальной традиции XIX–XX вв. / Т. Б. Щепанская ; отв. ред. К. В. Чистов. – М. : Индрик, 2003. – 528 с.
20. Треногина, Е. В. Пространство дороги в произведениях Н. В. Гоголя и Ф. М. Достоевского («Мертвые души» и «Бесы») / Е. В. Треногина // Внутренний строй литературного произведения : сб. науч. ст. / редкол.: В. В. Кудасова (отв. ред.) [и др.]. – Владимир : ВГПУ, 2001. – С. 72–83.
21. Лермонтовская энциклопедия (1814–1841) / гл. ред. В. А. Мануйлов ; Ин-т рус. лит. АН СССР. – М. : Большая рос. энцикл., 1999. – 784 с.

As a result of the study undertaken, it was found out that in Belarusian auctorial narratives, the communicative *character to character* model is explicated by comparing and contrasting different points of view. The invariant of this model is a *character (past) to character (current)*. Such an invariant implements oppositional dialogization in distantly located text fragments.

Поступила в редакцию 20.01.2020